

СТАН ЛОГІКИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ СОЦІОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: ТУПЦЮВАННЯ НА МІСЦІ ЧИ РУХ УПЕРЕД?

Юрій ЯКОВЕНКО

УДК 316.1

Yuriy Yakovenko

THE STATE OF LOGIC AND METHODOLOGY OF SOCIOLOGY IN UKRAINE: STANDING ON THE SAME PLACE OR MOVING FORWARD?

12–13 жовтня 2017 року в Харкові відбувся III Конгрес Соціологічної асоціації України на тему “Соціологія нерівності: сприйняття українським суспільством”, який зібрав професійних соціологів з усієї країни і зарубіжжя. Крім пленарного засідання, на якому виступили провідні науковці, успішно працювало понад 30-ть секцій. Секція №1 (логіки та методології соціології), яку більше десяти років очолює професор Юрій Яковенко, була однією із найцікавіших. Нижче пропонуємо звіт про її роботу.

Редакція журналу

У перебігу реалізації програми соціологічного дослідження вже давно наявні логічно упорядковані етапи. Проте перехід між ними має бути не тільки проголошеним, а ще кожного разу обґрунтованим через потребу врахування конкретних обставин реалізації певного дослідницького проекту (“гарні були папери, але забули про яри”). Саме тому не можна було в роботі секції ігнорувати вагомий за змістом виступ академіка НАН України **Е.М. Либанової**, що відбувся попередньо під час пленарного засідання Конгресу 13 жовтня 2017 р. Директор Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України звернула увагу учасників III Конгресу на обставину для неї та її колег-суспільствознавців очевидну, але соціологами рідко артикульовану вголос. Звісно, якщо не замовчувати цю обставину, то відбудеться підрив довіри замовників досліджень до якості результатів полстерів, маркетологів, соціологів тощо з відповідними для них фінансовими наслідками. Отож нею була звернута увага на стан демографічних даних, а саме – на низьку якість цих даних, що профанує можливість створити вибірку і соціологам, адже гене-

ральна сукупність (демографічна структура населення України) достовірно давно залишається не описаною. Загальновідомо, що важко віднайти емпіричні дані, більш уживані й більш затребувані в роботі управлінців всіх рівнів та відповідних експертів (соціологів також), які формулюють свої висновки для перших. А це дані про вік та освіту населення, про наявну й перспективну робочу силу, про мобілізаційний контингент, про попит на будь-які товари та послуги, про споживачів публічних послуг і державної соціальної підтримки, про чисельність і склад виборців, про розміщення їх території країни та ін., що вкрай потрібні для перманентного аналізу поточної ситуації в економіці, політиці, суспільстві загалом для ухвалення більшості управлінських (і не тільки) рішень, оцінювання їх ефективності, врешті-решт для формування прогнозу та оцінок подальших змін. Списки виборців потребують надійного й регулярного уточнення про розподіл осіб у віці 18 років і старше регіонами. Наявність (або відсутність) цих даних відіграє чи не ключову роль у махінаціях під час підрахунку голосів після виборів, а також у фальсифікаціях прогнозів полстерів до їх початку.

Очевидність імітаційного способу обґрунтування оцінки похибки вибірки є прикладом наслідку “методологічної травми” дослідників. Це можемо побачити у такій відомій фахівцям із вибірки ситуації, коли для замовників дослідження громадської думки завжди треба повідомляти у звіті про репрезентативність вибірки через величину похибки, але не теоретичну, а конкретну для саме цього дослідження. Це є справою обов’язковою, якою згодом стало і вміння ввести замовників в оману стосовно величини помилки конкретної вибірки, бо зазвичай, головно заради спрощення звіту, називають тільки дві величини. По-перше, кількість опитаних (n), по-друге, оцінку помилки вибірки як квадратний корінь із оберненої величини ($1/n$), що є правильно тільки в одному випадку – ймовірного відбору відносно елементів усєї генеральної сукупності. Проте на практиці так званих “масштабних” досліджень вибірка практично має бути тільки багатоступеневою з, як правило, квотним відбором на останньому щаблі. А тому величина квадратного кореня з ($1/n$) не може бути фахівцями визнана достовірною характеристикою помилки вибірки багатоступеневого опитування. Проте на дорікання від фахівців у полстерів відповідь одна – “Так роблять усі”. Оскільки більшість замовників, – як, між іншим, і журналістів, – цієї вади не розуміють, або роблять вигляд, що не розуміють, то животіє змова між виробниками та споживачами соціологічного продукту щодо хибного, тобто спрощеного способу швидкого обрахування бажаної складової актуального звіту (котрий як пофарбоване яйце, є потрібним тільки до “христового дня”), де наявна *спрощена величина похибки замість достовірної*, що слід ще було б обраховувати для кожної ознаки анкети окремо.

Оскільки використання результатів останнього перепису населення (в Україні він стався 5 грудня 2001 р., а наступний черговою постановою КМУ перенесено вже на 2020) традиційно має місце у роботі маркетологів, полстерів і соціологів, то їх постійно коригують відповідно до результатів поточного обліку. Власне, саме так і працюють органи статистики України з 2002 р., хоча ООН рекомендує обов’язково проводити перепис населення бодай раз на десять років (між тим деякі розвинені країни проводять його раз на п’ять років, а Франція і почасти деякі штати США взагалі перейшли до своєрідного безперервного перепису). Визнано, що в Україні головні причини

некоректності використання матеріалів перепису впродовж вельми тривалого періоду так чи інакше пов’язані з неможливістю отримати достовірні дані про міграційні (внутрішні й зовнішні) переміщення. До того ж треба не забувати, що існує суттєвий перерозподіл населення між регіонами країни та значний відплив частини її жителів за межі України, що спричинили події на Сході країни, які офіційно названо “антитерористичними”, і втрата Криму.

Спроба компенсувати застарілість даних перепису створенням Єдиного державного демографічного реєстру виявилася невдалою через те, що останній перетворився на реєстр документів, що лише посвідчують місце реєстрації особи, підтверджують її громадянство України чи спеціальний статус, а потенційні респонденти між тим мандрують тривалий час згідно із своїми потребами, а тому в цій ситуації вельми доречною є смислова паралель між художньо оспіваними Гоголем і реально унаявленими Держкомстатом “мертвими душами”. На жаль, і спроби демографів заповнити наявний “вакуум” вибірковими статистичними обстеженнями приречені на невдачу, оскільки самі вони принципово не здатні забезпечити репрезентативність потрібної для них вибірки за відсутності надійних даних про генеральну сукупність. Тому різноманітні соціологічні опитування викликають у фахівців багато здивувань чи запитань, особливо за намагання поширити їх результати на все населення чи визначити територіальні відмінності громадської думки (скажімо, фахівцям добре відомі колізії навколо виборів президента України в 2004–05 роках). А отже формування якісних даних про демографічну структуру населення, що відповідає сучасним вимогам і критеріям, має спиратися, на думку Лібанової, на розробку соціологами *модерної методології*, що дасть змогу владі ухвалювати більш науково обґрунтовані рішення, сприятиме їх прозорості, що, своєю чергою, уможливить належний контроль з боку громадськості. Тож у цьому зацікавлена не тільки і не стільки влада, скільки саме громадянське суспільство, якщо воно, звісно, прагне до справжньої демократії. Аналогічно в цьому має бути відкрито зацікавлена суспільствознавча громада, зокрема товариство фахових соціологів.

Таким чином, очевидно, що вибір теми роботи секції №1 III Конгресу САУ слід вважати обґрунтованим. У першому виступі “*Методологічна травма в соціологічних полях України*” нами було піднято питання якості

оцінки практики застосування логіки та методології у соціологічних дослідженнях в сучасній Україні, а головну увагу зосереджено на тенденції зниження вимогливості обов'язкового представлення всіх складових методологічної бази дослідження як у його програмі, так і у звітних матеріалах, публікаціях за одержаними результатами (щонайперше нормативного оформлення статей, що друкуються у фахових виданнях України із соціології). Було наведено приклади порушення зазначеної норми стосовно обґрунтування наукової проблеми в статтях, опублікованих протягом двох останніх років у двох провідних вітчизняних виданнях соціологічної спрямованості – “Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологія)” (№6 за 2015 р. і №7 за 2016) та журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг” (№1 і №2 за 2017 р.).

Претензії деяких авторів на теоретичну значущість їхніх публікацій не виглядають обґрунтованими у випадку відсутності постановки наукової проблеми, коректне формулювання якої має обов'язково передбачати питання теоретичного змісту. Ця ситуація може бути поясненою з допомогою концепту “методологічної травми”, що характерно для дослідників пострадянських країн, згідно із Г.Г. Татаровою як родоначальницею цього метафоричного концепту. У виступі слово “спрощення” нами запропоноване як ключове для роз'яснення вищезгаданих обставин. Так, депутати Верховної ради України вже давно втратили здатність демонструвати зразковий для інших спосіб ведення роботи як у сесійній залі, так і поза нею, про що регулярно свідчать результати всіх відповідних досліджень щодо довіри ВРУ, якість котрих загалом теж варто ставити під сумнів в оцінюванні похибки вибірки. Прикладом спрощення у діях спікера є регулярна пропозиція провести обговорення законопроекту “за скороченою процедурою”. Сучасникам, скажімо, відомі фрази з минулого про майстерність священників проголошувати під час релігійного посту м'ясний харч рибним; про згоду між представниками еліти вважати доречним писати на простому папері за відсутністю гербового; про нагальність припинити проведення дискусій через те, що “караул втомився”.

З огляду на праці членів НДК САУ з питань логіки та методології соціологічного дослідження, що працює над цими питаннями з 2007 р., не містить новизни пропозиція вважати харак-

тер сучасної соціології в Україні почасти вельми імітаційним через пустослів'я у вербальних комунікативних практиках більшості масових наукових акцій (див., наприклад, праці Л.Г. Ніколаєнка та В.Л. Ніколаєнка, у яких, між іншим, піддано нищівній критиці модерністські тенденції в сучасній соціології). Переконливим свідченням цього у площині вказаних логіки та методології постають численні свідчення того, що подано в матеріалах учасників роботи даної секції. До прикладу, пишуть про проблему, а по суті ведуть мову про що завгодно і тільки у кращому разі про дослідницьке завдання; або обґрунтовують “методологію”, де її не існує; або ж висвітлюють наукову проблему як суперечність поміж практикою і теорією замість того, щоб осмислювати суперечності між науковими твердженнями певного спрямування (скажімо, для уникнення закидів опонентів стосовно еклектики у випадку аргументування єдиної базової теоретичної основи для проекту за умов теоретичного плюралізму) тощо.

У пошуку пояснення цього цікавою є думка про те, що абсолютно потрібним у даній ситуації постає аргумент *ad hominem*, коли певний дослідник схильний плутати суперечливі обставини з приводу власної адаптації у перманентно мінливому соціально-політичному середовищі з “методологічними проблемами соціології”. Така думка стосується еволюції не лише тієї частини науковців, які зробили кар'єру за радянської доби та, прикриваючись звичною для них (нічого не поробиш, габітус, однак) квазімарксистською фразеологією, були кон'юнктуриками. В наш час важелями діяльності науковця такого типу є цілком закономірні еклектизм, паралогічність та інтриганство у справах фахової спільноти. Такі вчені нині може і не мають визначального впливу на молоде покоління, яке в деякій своїй частині під їх авторитетним тиском (як відомо, “пам'ятники” посадити неможливо) продовжують відтворювати канони позитивістської науки, а також позитивістської логіки та методології. Більше того, часом їхні учні, навчаючись спрощено (що нині знає кожен викладач у будь-якому ВНЗ України), згодом не згадують навіть ці, як-то кажуть, *класичні* канони, бо у вступних до відповідних публікацій забувають указати методологічні принципи проекту переважно через невміння подолати їх генетичну суперечливість, а відтак й паралогічність.

У цьому контексті цілком органічно прозвучав виступ **Є.І. Головахи** “Чи існують

методологічні принципи, що можна вважати загально визнаними в соціологічній спільноті?”, що у підґрунті мав емпіричний матеріал опитувань науковців, але не призвів до однозначної відповіді на вказане питання. Між тим символічно, що саме день завершення III Конгресу САУ (14 жовтня) ще у 1970 р. було запропоновано відзначати як *Міжнародний день стандартизації*. В очікуванні розгортання глобалізації було підкреслено важливість стандартизації як для усієї світової економіки, так і для оптимізації діяльності в інших сферах людської діяльності. Аналогічно, як завжди в режимі наздоганяючої модернізації, через 32 роки Указом Президента 10 жовтня 2002 р. в Україні вперше відзначали День працівників стандартизації та метрології. Тобто стандартизація, у тому числі в науковій діяльності, постає невід’ємною складовою входження України у світову та європейську спільноту. Проте, перманентно спілкуючись із соціологами загально та на секції №1 зокрема, можна чути, що існування міжнародного та національного дня стандартизації проголошено нібито тільки для “німців”, тобто не для “нашої” ментальності. Прагнення ігнорувати світові наукові канони представниками нашої фахової спільноти пояснюють тим, що дуже вже тут люд творчий, котрим канони логіки лише заважають, а інакомислячі своїми повчаннями тільки дратують, тому що підривають для багатьох бажане спрощення як технології соціологічних досліджень, так і звітування про їх результати.

Оскільки у смислового плинні виступу Є.І. Головахи було визнано доречність дискусії, що згодом трапилася, то не менш доречною стала констатація низького рівня фахової комунікації з конкретних питань базового змісту (наприклад, тільки логіки та методології, або тільки теоретичних засад дослідження, що не логічно називати *засадами теоретико-методологічними*, як звикли науковці та викладачі згаданого вище типу). Вже узвичаєне бажання науковців на конференціях тільки проголошувати свої промови, уникаючи конкретних дискусій усередині фахової спільноти, подають стурбованим поодиноким інакомислячим під соусом або “відсутності загальноприйнятих понять і категорій”, або апелювання до все того ж “стомленого караулу” чи ще когось у “повній втомі” – працівників гардеробу, транспорту, харчування тощо. Брак зацікавленості “практичних” соціологів у теоретичних

узагальненнях результатів соціологічних досліджень поряд із браком коштів на проведення аналогічних пошукувань “академічними” соціологами видають за розрив між емпіричним і теоретичним рівнями соціологічного знання, коли для практиків бажано дискусію припинити.

Дякуючи виступу **Н.Й. Черниш** “Тенденції та перспективи розвитку сучасної соціології”, стало можливим у черговий раз побачити цю науку від самих своїх витоків, починаючи від зразка ХІХ ст., як науковий проект, що відображав певний рівень рефлексії конкретних учених, які зорієнтовані на панівні чи підлегли класи розвинутих суспільств Заходу. Колосальні суспільні зміни, які відбулись з того часу в інтересах панівного класу (а зараз слушно кажуть про панівну групу в кількості кількох сотень осіб), як і відповідні *трансформації* суспільної свідомості, – перетворення її в масову, – зокрема під впливом *засобів масової дезінформації* (підкреслене словосполучення від мене. – Ю.Я.), призвели до хибної спроби переглянути класичний проект соціології як такий. Найбільш наочно це виявляється у тих соціумах, які не мають власної науково обґрунтованої соціально-культурної програми, а замість цього безладно маневрують у фарватері чужих ідентичностей. Яскравим (але вочевидь у явно негативному сенсі) прикладом є сучасний український соціум, де не сформульовані загальнозрозумілі цілі, і тому переважають процеси деградації, атомізації, порушено зв’язність як властивість соціальної структури, зокрема і з-поміж соціальними інститутами. Тому соціологія, будучи позбавленою справді наукового методологічного стрижня, згодом так само деградує до стану соціографії, на результати котрої поки що є попит грошовитих осіб, причому як юридичних, так і фізичних.

Оскільки соціологія – це частина науки як форми суспільної свідомості, що унааявлена у символічній формі, а зміст свідомості визначає буття, то “родимі плями” соціології в Україні є віддзеркаленням “родимих плям” сучасного українського соціуму, її та його так званої “родової травми”. Народження соціології сталося за впливової присутності “акушерів”-природознавців, багатьом з котрих була властива відмова від системної рефлексії методологічних засад власних досліджень. Через зазначене соціології в Україні притаманна вторинність, епігонство, інтелектуальне сектанство і почасти провінційність на тлі діяльності МСА. Обговорене знайшло своє

логічне продовження при завершенні роботи зазначеної секції у таких п о л о ж е н н я х.

Цивілізаційна матриця все ще зумовлює еволюцію соціологічного знання у рідчій Європоцентризму, хоч там, де сходиться Сонце вже можна побачити промені істертизації. Вельми слабкою є осмислення альтернатив “кінця” соціології та соціології “після кінця”, бо відсутність, як відомо, постає логічною альтернативою присутності, і для тих, хто не бажає мати вигляд невігласа, вона повинна бути повноправним об’єктом наукового аналізу.

Соціологи перетворили дюркгаймівський принцип соціологізму на догму. На початкових етапах розвитку класичної соціології це зіграло позитивну роль, забезпечивши її інституціоналізацію у статусі “справжньої” академічної науки. Але вже у 50–70-х роках минулого століття, не кажучи вже про кінець другої декади ХХІ, ця догматика звела нанівець соціологічне теоретизування, що у підсумку також негативно вплинуло на практику соціологічних досліджень (див. вище).

Для соціологів України залишається terra incognita той факт, що на Заході наші колеги давно спираються на передові досягнення генетики, етології, антропології, соціальної психології, когнітивістики, нейрофізіології та кібернетики, що використовуються переважно у справі соціальних маніпуляцій, під маскою соціального управління. В нашій спільноті даний факт, як правило, просто ігнорується, наче він не стосується кожного соціолога, що є снобістською манерою, коли дослідник, образно кажучи, перетворюється на “страуса”, який вірить, що того, чого він не бачить, насправді не існує.

Перетворення масового суспільства на плінну, динамічну мережу атомізованих осіб і віртуальних спільнот, перехід до нових соціальних властивостей масовості та сегментованої елітарності, що метафорично вже описано як “неосередньовіччя” (ця думка пролунала на пленарному засіданні у виступі П. Тамаша), знаменує кризу також й емпіричної фази соціологічного дослідження, максимально далекої від теоретичних невизначеностей. Мето-

дики з підручників перестають працювати, бо вони більше не гарантують отримання надійних соціологічних даних. Отже, справа не стільки у стрімкій втраті довіри до науки як базової основи міжлюдської комунікації, включаючи довіру до соціологів і соціології, а в тому, що класичні методи опитування дають усе більше збоїв, адже створюються на теоретичних засадах наукового модернізму. Той, кого слід опитувати, прагне мовчати, а той, хто ще згоден відповідати, – лише створює видимість змістовної відповіді, що не варта узагальнення. Новоявлена закритість людських думок, оцінок і мотивів ставить перед дослідниками завдання пошуку нових методів збору соціологічних даних, тому концепція “big data” заслуговує розгортання та застосування, що засвідчив і виступ Наталії Черниш. Про збої такого гатунку нами ще в 1995 р. було зроблено в монографії “Артефакт у соціології”, а в 1996 В.С. Бакіров, як рецензент дисертації “Проблема артефакту в соціології”, визнав, що ігнорування цієї проблеми веде до невігластва. Загалом усе, що означено так чи інакше в європейських мовах словом з коренем “ignor”, є іменування невігластва (про невігластво див.: *Николаєнко Л.Г. Соціальна структура знання (полемічні нотатки)*. – К. 2004).

Наприкінці дискусії **В.С. Бакіров** у своєму виступі не тільки схвально оцінив гострий характер дискусії, а й назвав її вартою продовження, не чекаючи наступного, IV Конгресу САУ. Головуючому залишилося констатувати, що за відсутністю вагомих ознак виразного поступу вперед у справі розвитку логіки та методології соціологічного дослідження в Україні маємо все ще тупцювання на місці, бо кількість логіко-методологічних текстів різних форматів мізерна у загальному потоці публікацій узагалі чи захистів дисертацій зокрема, а частка текстів інноваційного характеру серед них ще мізерніша, а тому й маловідома або й просто недоступна для широкого загалу.

Надійшла до редакції 17.10.2017.
Підписано до друку 24.10.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Яковенко Ю. Стан логіки та методології соціології в Україні: тупцювання на місці чи рух уперед? / Юрій Яковенко // Психологія і суспільство. – 2017. – №4. – С. 160–164.